

Зміст

<i>Олександра Гайдай. Тоні Джадт і його книга</i>	7
<i>Передмова і подяки</i>	11
<i>Вступ</i>	20

Частина перша

Після війни: 1945–1953

<i>Розділ 1. Спадщина війни</i>	33
<i>Розділ 2. Відплата</i>	61
<i>Розділ 3. Відновлення Європи</i>	84
<i>Розділ 4. Неможливе врегулювання</i>	123
<i>Розділ 5. Світанок «холодної війни»</i>	153
<i>Розділ 6. Крутий маршрут</i>	191
<i>Розділ 7. Культурні війни</i>	224
<i>Епілог. Кінець старої Європи</i>	255

Частина друга

Добробут і його побічні ефекти: 1953–1971

<i>Розділ 8. Політика стабільності</i>	271
<i>Розділ 9. Утрачені ілюзії</i>	310
<i>Розділ 10. Доба добробуту</i>	359
<i>Розділ 11. Момент соціальної демократії</i>	398
<i>Розділ 12. Привид революції</i>	430
<i>Розділ 13. Кінець справи</i>	464

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Частина третя

Рецесія: 1971–1989

<i>Розділ 14. ПРИМЕНШЕНІ ОЧІКУВАННЯ</i>	495
<i>Розділ 15. ПОЛІТИКА В НОВОМУ КЛЮЧІ</i>	528
<i>Розділ 16. ПЕРЕХІДНІ ЧАСИ</i>	549
<i>Розділ 17. НОВИЙ РЕАЛІЗМ</i>	582
<i>Розділ 18. СИЛА БЕЗСИЛИХ</i>	608
<i>Розділ 19. КІНЕЦЬ СТАРОГО ЛАДУ</i>	635

Частина четверта

Після падіння: 1989–2005

<i>Розділ 20. РОЗЩЕПЛЕННЯ КОНТИНЕНТУ</i>	687
<i>Розділ 21. РОЗПЛАТА</i>	716
<i>Розділ 22. СТАРА І НОВА ЄВРОПА</i>	755
<i>Розділ 23. РОЗМАЇТТЯ ЄВРОПИ</i>	806
<i>Розділ 24. ЄВРОПА ЯК СПОСІБ ЖИТТЯ</i>	835
<i>Післямова. З дому мерців</i>	860
<i>Рекомендована література</i>	890

Тоні Джадт і його книга

У ваших руках не просто книга — це надзвичайно амбітний, багаторічний дослідницький проект з історії післявоєнної Європи. За свою довгу академічну кар'єру Тоні Джадт написав більше десятка книжок, але саме більш ніж 900-сторінкова «Після війни» (Postwar) стала своєрідною кульмінацією його як історика, спробою осмислити епоху, частиною якої йому випало бути.

Ідея цієї книжки у Тоні Джадта з'явилася в 1989 році під час поїздки в таксі по Мангеттену. Почувши по радіо про падіння режиму Чаушеску в Румунії, він одразу зрозумів масштаб змін, які наближаються. Як історик він розумів, що політичні зміни призведуть до переосмислення минулого та майбутнього Європи, а отже, виникне потреба в «новій історії», яка, зокрема, міститиме досвід країн Східної Європи. Обсяг майбутньої праці, як і інші зобов'язання, затримували проект. Під час перебування у Відні в 1996 році Джадт, забігаючи вперед, написав останній розділ книги — про спадок Голокосту. Тоді ж йому до рук потрапило свіже видання британського історика польського походження Нормана Дейвіса «Європа. Історія». Книжка йому не сподобалася, і свої зауваження він виклав у рецензії на сторінках The New Republic. На його думку, Норман Дейвіс створив монументальну працю, яка є радше енциклопедичним описом окремих сюжетів та героїв, ніж спробою пояснити особливості розвитку європейських країн у другій половині ХХ ст. Джадт прагнув, щоб його праця була іншою. Через десяток років, у 2005 році, коли книга «Після війни» Тоні Джадта нарешті з'явилася на книжкових полицях, Норман Дейвіс опублікував її огляд у The Guardian. Незважаючи на окремі критичні тези, він припустив, що навряд чи в найближчому майбутньому з'явиться краще дослідження з історії повоєнної Європи. У цьому Дейвіс не помилився: до сьогодні праця Джадта залишається найбільш повним і проникливим викладом шістдесяти років історії європейського континенту.

Ми часто забуваємо, що наукова робота вимагає часу, неймовірних зусиль і ресурсів, наукового кола для спілкування та обговорення ідей і текстів, а також

Купить книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

що важливо, талановитого оповідача з незалежним і відкритим мисленням. Саме таким був Тоні Джадт. Він народився в Лондоні у 1948 році в родині єврейських емігрантів зі Східної Європи. Його батьки хотіли, щоб їхній син був британцем. Як пізніше розповідав Тоні Джадт, у родинній оселі не було речей, які свідчили б про їхню належність до єврейства. Натомість бабуся і дідусь Тоні підтримували єврейські традиції, розмовляли їдишем, а за їхнім столом у п'ятницю збиралися члени єврейської спільноти. Голокост був тим, про що не говорили вголос, але всі відчували його спадок. Тоні назвали на честь кухні батька, яка загинула в Аушвіці. У розмовах з американським істориком Тімоті Снайдером 2012 року Джадт досить відверто описував своє життя в Лондоні після війни, «інакшість», яку відчували євреї у британському суспільстві, а також розмірковував над роллю політичного інтелектуала у ХХ столітті та ремеслом історика.

Тоні Джадту пощастило навчатися в Королівському коледжі Кембриджа. Далі була Франція та навчання в Ecole Normale Supérieure у Парижі, де він займався непопулярною на той час темою соціалізму, а також французькою інтелектуальною традицією. Він багато мандрував, відкрив для себе Східну Європу, познайомився з її інтелектуалами та науковцями. Люди, яких він зустрічав, розкривали перед ним складність та різноманіття Європи, вони стали і його наставниками, і критиками. Джадт рідко орієнтувався на формалізовані вимоги та не надто зважав на тогочасні наукові смаки. Йому важливо було розповісти історію такою, як він її бачив, а єдиним критерієм до оповіді була її реалістичність. Він усвідомлював велику відповідальність історика, тому вважав, що не можна нехтувати тим, які наслідки мають минулі рішення та дії. Сучасність має значення, а історичне знання є важливою умовою формування відповідального, справедливого і відкритого суспільства. На переконання Джадта, більш обізнані громадяни мають кращий імунітет проти спроб маніпулювати минулим задля сьогодишніх цілей, а тому завдання історика — писати історію такою, як ми її бачимо, навіть якщо правда незручна і неприваблива. Чесна оповідь про минуле — це своєрідний антидот проти популізму та маніпуляцій.

Крім дослідницької роботи, Тоні Джадт активно викладав у низці університетів Сполученого Королівства та США. Джадту пощастило зустріти людей, які підтримували його в наукових дослідженнях та професійному зростанні. Так, керівництво Нью-Йоркського університету підтримало його ідею створити Інститут Ремарка в 1995 році. Інститут був названий на честь Еріха Марії Ремарка, вдова якого Полетт Годдар зробила щедре пожертвування. У віці 47 років Джадт став директором Інституту. За його задумом, інститут мав бути не просто ще одним науковим центром з європейських студій, а майданчиком для обмінів та спілкування між молодими та більш досвідченими науковцями з різних куточків світу. Слухачами Джадта були дослідники зі сміливими ідеями та незалежним мисленням, наукові зацікавлення яких «не вписувалися» у вимоги і тематику інших наукових програм.

Біографія та погляди на суспільство, відносини індивіда і держави, які стали результатом життєвого досвіду та інтелектуальних роздумів Джадта,

Передмова і подяки

Європа — найменший континент. Це навіть не континент, а всього-на-всього субконтинентальний апендикс Азії. Уся Європа (без Росії та Туреччини) займає лише п'ять з половиною мільйонів квадратних кілометрів: менше ніж дві третини території Бразилії, трошки більше ніж половину території Китаю чи Сполучених Штатів. За розмірами її перевершує Росія, яка простягається на сімнадцять мільйонів квадратних кілометрів. Але за насиченістю внутрішніми відмінностями та контрастами Європа не має собі рівних. За останніми підрахунками, вона охоплює сорок шість країн. Більшість із них — це держави та нації з власними мовами; крім того, чимало з них містять також бездержавні етноси й різні мовні спільноти, кожна з яких має свою відмінну й переплетену з іншими історію, політику, культуру та пам'ять; і цьому всьому присвячено безліч досліджень. Навіть про короткий період європейської історії після Другої світової війни (тривалістю в шістьдесят років) — швидше, про цей період особливо — вторинна англомова література практично невичерпна.

Однак ніхто не може претендувати на те, щоб написати справді повну чи остаточну історію сучасної Європи. Я не здатен на це насамперед тому, що перебував занадто близько до подій. Я народився невдовзі після закінчення війни і став самовидцем більшої частини того, що описано в цій книжці. На своїй пам'яті я вивчав, спостерігав чи навіть був учасником більшості подій цієї історії в міру її поступу. Легше мені від цього чи складніше зрозуміти історію післявоєнної Європи, я не знаю. Але скажу напевне, що через це істориком часом складно досягнути неупередженої відстороненості.

Власне, ця книжка і не претендує на таку олімпійську відстороненість. «Після війни» — це неприховано особисте тлумачення недавнього минулого Європи, яке, сподіваюся, не втрачає об'єктивності та справедливості. У цій книжці повно *особистих суджень* (останній вислів набув незаслужено негативної конотації). Деякі твердження можуть видатися суперечливими, а деякі, мабуть, пізніше будуть спростовані. Зрештою, хто з нас не помиляється? Хай там як, а всі вони — мій власний витвір, як і помилки, яких не можна уникнути в роботі

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

такого обсягу й масштабу. Та якщо помилок усе ж таки виявиться менше чи принаймні деякі оцінки і висновки цієї книжки доведуть свою життєздатність, цим я значною мірою завдячуватиму багатьом науковцям і друзям, які допомагали мені у процесі моїх наукових пошуків і написання тексту.

Книжка такого стибу насамперед спирається на інші праці*. Класикою сучасної історіографії, з якої я черпав натхнення і яка слугувала мені взірцем для наслідування, були праці Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку, 1914–1991»**, Джорджа Ліхтгайма «Європа у двадцятому столітті», «Історія Англії в 1914–1945 роках» Алана Тейлора та праця покійного Франсуа Фюре «Минуле однієї ілюзії»***. Ці книжки абсолютно різні в усьому, крім одного: як авторам, так і їхнім працям притаманна переконливість, яка спирається на ґрунтовну освіту та той різновид інтелектуальної самовпевненості, що рідко трапляється в їхніх послідовників. Спільною для них є також чіткість викладу, яку кожен історик має взяти собі за зразок.

Серед науковців, на чіх працях з недавньої історії Європи я сам найбільше вчився, я мушу особливо відзначити Гарольда Джеймса, Марка Мацовеера й Ендрю Моравчика і подякувати їм. Вплив їхніх праць буде очевидним на подальших сторінках. Я — як і кожен, хто досліджує сучасну Європу, — також особливо вдячний Алану Мілварду за його ґрунтовні та оригінальні праці з післявоєнної економіки.

Настільки, наскільки я можу вважати себе обізнаним з історією Центральної та Східної Європи — предметом, яким нерідко нехтують у світлі загальноєвропейської історії, часто-густо написаної фахівцями з історії Європи Західної, — я завдячую роботі обдарованої плеяди молодших істориків, до якої належать Бред Абрамс, Кетрін Меррідейл, Марсі Шор і Тімоті Снайдер, а також моїм друзям Жаку Рупніку та Іштвану Деаку. Від Тімоті Гартона Еша я дізнався не тільки про Центральну Європу (тему, яку він сам вивчав багато років), але також і особливо про дві Німеччини у добу *Остполітік*****. Завдяки багаторічному спілкуванню з Яном Гроссом, а також його проривним дослідженням я не лише частково вивчив польську історію, а й навчився розуміти суспільні наслідки війни: на цю тему Ян писав неперевершено глибоко й людяно.

Розділами, присвяченими Італії у цій книжці, я, певна річ, завдячую працям Пола Гінсборга, тоді як розділи про Іспанію відображають те, що я дізнався

* У подальших розділах посилання здебільшого традиційного характеру: у них подано коментар до тексту, а не вказано на джерело. Щоб не збільшувати обсяг і так вже дуже великої книжки, розрахованої на широку аудиторію, увесь корпус посилань у неї не увійшов. Натомість джерела і повна бібліографія до цієї праці невдовзі будуть доступні для перегляду на сайті Інституту Ремарка: nyu.edu/pages/remarque/.

** Український переклад книжки опубліковано у Видавничому домі «Альтернативи» у 2001 році. — Прим. ред.

*** Український переклад книжки опубліковано у видавництві «Дух і літера» у 2007 році. — Прим. ред.

**** Остполітік («Нова східна політика») — період нормалізації відносин між Федеративною Республікою Німеччина та Східною Європою, насамперед Німецькою Демократичною Республікою, з 1969 по 1974 рік. — Прим. наук. ред.

Вступ

Кожна доба — це сфінкс, який стрибає в прірву після того, як його загадку розгадано.

Генріх Гейне

Обставини (на які деякі добродії абсолютно не зважають!) насправді надають кожному політичному принципу його особливого забарвлення та відмінності.

Едмунд Берк

Події, мій дорогенький, події!

Гарольд Макміллан

Історія світу — це не той ґрунт, на якому виростає щастя. Щасливі часи — це її порожні сторінки.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

Уперше я вирішив написати цю книжку, коли робив пересадку на Вестбангофі, головній кінцевій станції віденської залізниці. То був грудень 1989 року, сприятливий час. Я щойно повернувся з Праги, де драматурги та історики Громадянського форуму Вацлава Гавела саме зносили комуністичну поліцейську державу та викидали сорок років «утіленого соціалізму» на смітник історії. За кілька тижнів до того було несподівано зруйновано Берлінський мур. І в Угорщині, і в Польщі всі переймалися непростим питанням про те, що ж робити після комунізму: старий, ще кілька місяців тому всемогутній режим ішов у небуття. Комуністична партія Литви щойно проголосила свою незалежність від Радянського Союзу. У таксі, дорогою до вокзалу, австрійське радіо передавало перші репортажі про повстання проти кланової диктатури Ніколае Чаушеску в Румунії. Політичний землетрус трощив застиглу топографію повоєнної Європи.

Доба завершилася. Народилася нова Європа: це було ясно всім. Але в міру того як старий режим відходив у минуле, багато вкорінених поглядів підлягали переоцінці. Те, що колись вважали постійним і навіть неминучим, почало здаватися цілком тимчасовим. Протистояння в час «холодної війни», розрив між Сходом і Заходом, змагання між «комунізмом» і «капіталізмом», окремі й не сполучені між собою історії благополучної Західної Європи та сателітів Радянського Союзу на Сході — усі ці розбіжності більше не можна було тлумачити як

⁴ Відповідь Гарольда Макміллана на запитання журналіста, чого він найбільше боїться для свого правління. — Прим. пер.

результат ідеологічної необхідності чи залізної політичної логіки. Вони були випадковими наслідками історії — і історія намагалася їх позбутися.

Майбутнє Європи поставало в геть іншому світлі — власне, як і її минуле. У часовій ретроспективі період із 1945 по 1989-й тепер здавався не світанком нової доби, а радше проміжним етапом: післявоєнні роки, винесені за дужки, незавершені справи конфлікту, який закінчився в 1945 році, але залишив по собі післямову, що тривала пів століття. Хоч би якого вигляду набула Європа у прийдешні роки, звична та впорядкована історія того, що трапилося в минулому, назавжди змінилася. Того морозного центральноєвропейського грудня мені здавалось очевидним, що історію повоєнної Європи треба переписати.

Час був сприятливим, місце — теж. Відень у 1989 році став палімпсестом заплутаних та переплєтених варіантів минулого Європи. На початку ХХ століття Відень був Європою: плідним, модним та самооманливим центром культури й цивілізації на порозі апокаліпсису. Між війнами, перетворений зі славетної імперської метрополії на збіднілу та зіщулену столицю куцої держави-обрубка, Відень поволі втрачав блиск і зрештою опинився в ролі провінційної застави нацистської імперії, якій більшість її громадян радісно присягли на вірність.

Коли Німеччина зазнала поразки, Австрія опинилася в Західному таборі й була призначена на роль «першої жертви» Гітлера. Цей подвійно незаслужений щасливий збіг дозволив Відню обилити своє минуле. Зручно забувши про свою лояльність до нацистів, австрійська столиця — «західне» місто, оточене радянською «Східною» Європою, — набула нової ідентичності як острівець та візирець вільного світу. Для її колишніх підданих, застряглих у Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Румунії та Югославії, Відень був «Центральною Європою» — уявною спільнотою космополітичної коректності, яку впродовж століття європейці якось примудрилися загубити. У роки конання комунізму місту судилося стати чимсь на зразок станції перехоплення свободи, новим місцем зустрічей та прощань для східних європейців, що тікали на Захід, і для західняків, що будували мости на Схід.

Отже, Відень у 1989 році був хорошою точкою «відліку» Європи. Австрія втілювала в собі всі ознаки дещо самовдоволеної повоєнної Західної Європи: капіталізм та заможність за підтримки добре забезпеченої держави загального добробуту; соціальний спокій, гарантований робочими місцями та всілякими додатковими винагородами, щедро розподіленими між усіма ключовими соціальними групами та політичними партіями; зовнішня безпека під негласною протекцією ядерної парасольки Заходу — тоді як сама Австрія непогано влаштувалася як «нейтральна» країна. Тим часом по той бік Лайти та Дунаю, лише кілька кілометрів на схід, простягалася «інша» Європа — злиднів, бідності й таємної поліції. Прірву між цими двома Європами вдало надавав контраст між жвавим та енергійним Вестбангофом, звідки підприємці й туристи на борту сучасних чепурних експресів рушали до Мюнхена, Цюриха або Парижа, та похмурим і непривабливим Зюдбангофом, де брудні, старі потяги з Будапешта чи Белграда випускали із себе зграйки вбогих, пошарпаних, дещо загрозливих на вигляд іноземців у запиленому одязі.

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Спадщина війни

Європейський світ не занепадав повільно; це інші цивілізації розвивалися й зазнавали краху, тоді як європейську цивілізацію підірвали тротилом.

Герберт Веллс, «Війна в повітрі»
(1908)

Проблеми, які з'явилися після війни, ніхто раніше не міг навіть уявити, не те що пережити. Ніколи раніше люди не знали такого руйнування, такого колапсу життєвого устрою.

Енн О'Гара Маккормік

Усюди люди жадали дива та зцілення. Війна відкинула неаполітанців у Середньовіччя.

Норман Льюїс, «Неаполь 1944-го»

Європа після Другої світової війни здавалася сповненою нещастя і порожнечі. Фотографії та документальні фільми того часу зображують зворушливі потоки безпомічного мирного населення, яке рухалося розбомбленими територіями знищених міст та спустошених полів. Діти-сироти зневірено плентаються за групами змучених жінок, розглядаючи груди уламків будівель. Голомозі депортовані та в'язні концтаборів у смугастій формі, голодні й виснажені хворобами, апатично дивляться в об'єктив камери. Контуженими здавалися навіть трамваї, що непевно рухалися пошкодженими рейками, коли час від часу подавали електричний струм. Усі та все, за помітним винятком добре вгодованих союзницьких військ, були змучені, змарнілі й виснажені.

Якщо ми хочемо зрозуміти, як цей зруйнований континент зміг так швидко відродитися в подальші роки, треба зробити деякі уточнення. Однак ця картина, по суті, передає всю правду про стан Європи після поразки Німеччини. Мешканці Європи не мали *ані сил, ані надій*, і в них були на те всі підстави. Війна в Європі, яка почалася зі вторгнення Гітлера до Польщі у вересні 1939 року та закінчилася безумовною капітуляцією Німеччини в травні 1945-го, була тотальною війною. Вона стосувалась як мирного населення, так і військових.

Насправді в усіх країнах, окупованих нацистською Німеччиною, від Франції до України, від Норвегії до Греції, Друга світова війна стала *насамперед* випробуванням для мирного населення. Формально бої між арміями відбувалися на початку і в кінці конфлікту. У проміжку то була війна окупації, репресій, експлуатації та винищення, у якій солдати, штурмовики й поліція розпоряджалися щоденним життям та самим існуванням десятків мільйонів захоплених людей.

Купить книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Деякі країни перебували в окупації впродовж майже всієї війни. Всюди вона посягла страх та злидні.

На відміну від Першої світової війни, Друга світова — війна Гітлера — зачепила практично весь світ. І тривала дуже довго — майже шість років для тих країн (Британії, Німеччини), які брали в ній участь від початку до кінця. У Чехословаччині вона почалася ще раніше, коли нацисти окупували Судети в жовтні 1938 року. У Східній Європі та на Балканах вона не закінчилася з поразкою Гітлера, тому що окупація (Радянською армією) та громадянська війна продовжувалися ще багато років після поділу Німеччини.

Звичайно, це була аж ніяк не перша окупаційна війна в Європі. Спогади про Тридцятирічну війну в Німеччині XVII століття, коли ворожі наймані армії забирали врожай та тероризували місцеве населення, навіть три століття по тому і далі жили в місцевих казках та легендах. Аж до 1930-х років в Іспанії бабусі лякали неслухняних дітей Наполеоном. Але досвід окупації під час Другої світової війни був особливо всепроникним — частково через те, як нацисти ставилися до місцевого населення.

Раніше армії окупантів — шведи в Німеччині XVII століття, пруси у Франції після 1815 року — забирали врожай та нападали і вбивали місцеве населення безсистемно й випадково. Але народи, які потрапили під німецьку владу після 1939 року, або були змушені служити Райху, або були приречені на знищення. Такого європейці ще не бачили. За океаном у власних колоніях європейські держави звичним чином експлуатували та поневолювали тубільців заради власного збагачення. Вони не гидували тортурами, насильством та масовими вбивствами, щоб приневолити своїх жертв до покірності. Однак з XVIII століття самі європейці не зазнавали такого ставлення, принаймні на територіях на захід від Бугу та Пруту.

Тільки під час Другої світової війни всі ресурси сучасної європейської держави були вперше мобілізовані з першочерговою метою — підкорити та експлуатувати інші європейські держави. Щоб воювати та перемогти, британці виснажували та витискали все зі своїх власних запасів: під кінець війни Велика Британія витратила на військові потреби понад половину свого внутрішнього валового продукту (ВВП). Натомість нацистська Німеччина воювала, особливо в останні роки, значною мірою покладаючись на розграбовані економіки своїх жертв (так само, як робив Наполеон після 1805 року, але набагато ефективніше). Норвегія, Нідерланди, Бельгія, Богемія і Моравія та особливо Франція були змушені зробити суттєвий внесок у підтримку німецької військової потуги. Їхні шахти, фабрики, ферми та залізниці переорієнтувалися на обслуговування потреб німців, а їхньому населенню доводилося працювати на німецькому оборонному виробництві: спочатку — у своїх країнах, а потім — у самій Німеччині. У вересні 1944 року в Німеччині перебували 7 487 000 іноземців (більшість — не з власної волі), які становили 21% трудового ресурсу країни.

Нацисти так довго і так успішно жили коштом своїх жертв, що німецьке мирне населення почало відчувати обмеження та дефіцит воєнного часу тільки

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>